

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Uluslararası Dil, Edebiyat, Kültür, Tarih, Sanat ve Eğitim Araştırmaları
Dergisi
The Journal of International Language, Literature, Culture, History, Art and Education Research

|| Sayı/Issue 21 (Haziran/June 2025), s. 337-353
|| Geliş Tarihi-Received: 11.04.2025
|| Kabul Tarihi-Accepted: 25.06.2025
|| Araştırma Makalesi-Research Article
|| ISSN: 2687-5675
|| DOI: 10.5281/zenodo.15665179

19. Yüzyılda Zeytinburnu Bölgesinde Osmanlı Sanayi Hareketinin Kentsel Mekâna Etkileri

The Effects of the Ottoman Industrial Movement on Urban Space in the Zeytinburnu Region in the 19th Century

Tuğçe DARENDELİ*
Can Şakir BİNAN**

Öz

19. yüzyıl Osmanlı Devleti ve İstanbul kentsel tarihi için bir dönüm noktası olmuştur. Bu yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaşanan batılılaşma hareketleri İstanbul'un kentsel mekanını da etkilemiştir. Kentsel mekânı etkileyen en önemli hareketlerden biri de Osmanlı Sanayisini büyütme hamleleridir. 18. yüzyılda Avrupa'da başlayan Sanayi Devrimi sonrasında yaşananlar; küçük ölçekli üretim atölyelerin yerini modern sanayi tesislerinin almasına neden olmuştur. Benzer değişimler başta İstanbul olmak üzere diğer kentlerde de yaşanmıştır. Büyük ölçekli sanayi tesislerinin inşa edilmesi İstanbul'un kentsel mekanını dönüştürmüş ve kentin çeperlerinin büyümesine neden olmuştur.

Sanayi yapıları inşa edilirken ulaşım, hammadde ve geniş alanlar gibi faktörler göz önünde bulundurulmuştur. Bu faktörlere göre İstanbul'un bazı bölgeleri bilinçli olarak sanayi merkezi olarak seçilmiştir. Bu bölgelerden biri de İstanbul'da sur dışı olarak nitelendirilen, bugünkü Zeytinburnu ilçesinin sınırlarını içeren alan olmuştur. Zeytinburnu ilçesi 19. yüzyıl öncesinde surların hemen dışında yer alan küçük bir kasaba görünümündedir. Ancak 19. yüzyılda özellikle orduya üretim yapan sanayi tesislerinin açılmasıyla bir dönüşüm sürecine girmiştir. Bu çalışmanın amacı; 19. yüzyılda Zeytinburnu'nun kentsel tarihinde sanayi yapıları ile birlikte gerçekleşen dönüşümün incelenmesidir. Kentsel mekândaki bu dönüşümün izleri, Zeytinburnu'nun tarihsel süreci, 19. yüzyıl ve günümüzdeki durumu; arşiv belgeleri, eski ve yeni haritalar ve görsel malzemelerle karşılaştırılarak ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Sanayisi, sanayi yapıları, 19. yüzyıl, Zeytinburnu, kentsel morfoloji.

Abstract

The 19th century was a turning point for the urban history of the Ottoman Empire and Istanbul. The westernization movements experienced in the Ottoman Empire in this century also affected the urban space of Istanbul. One of the most important movements affecting the urban space was the attempts to expand the Ottoman Industry. The events that took place

* Arş. Gör., Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, e-posta: tugcedaren@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-5944-1500.

** Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, e-posta: binancb@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5916-3352.

after the Industrial Revolution that started in Europe in the 18th century caused small-scale production workshops to be replaced by modern industrial facilities. Similar changes were experienced in other cities, especially in Istanbul. The construction of large-scale industrial facilities transformed the urban space of Istanbul and caused the city's peripheries to grow.

Factors such as transportation, raw materials and large areas were taken into consideration when industrial structures were built. According to these factors, some regions of Istanbul were deliberately chosen as industrial centers. . One of these regions was the area that was considered outside the city walls in Istanbul and included the borders of today's Zeytinburnu district. Before the 19th century, the Zeytinburnu district had the appearance of a small town located just outside the walls. However, in the 19th century, it entered a transformation process with the opening of industrial facilities that produced especially for the army. The purpose of this study; It is the examination of the transformation that took place in the urban history of Zeytinburnu in the 19th century together with the industrial structures. The traces of this transformation in the urban space, the historical process of Zeytinburnu, its situation in the 19th century and today will be revealed by comparing with archive documents, old and new maps and visual materials.

Keywords: Ottoman Industry, industrial buildings, 19th century, Zeytinburnu, urban morphology.

Giriş

Tanzimat Fermanı ilanından sonra özellikle yönetim kademesinde başlayan modernleşme hareketleri, daha sonraları sosyal yaşamın büyük bir kısmını da etkilemeye başlamıştır. Modernleşme hareketleri etkisinde toplumsal alanda önemli değişimler yaşanmış, yaşanan bu değişimlerden mimari de büyük oranda etkilenmiştir. Modernleşme sürecinin getirmiş olduğu yeniliklere hızla ayak uydurmaya çalışan Osmanlı coğrafyasında bu dönüşümden en çok etkilenen kentlerin başında payitahtın başkenti İstanbul gelmiştir. Modernleşme hareketlerinin sonucu olarak; ortaya çıkan yeni işlevlere cevap bulmak amacı ile hızlı bir arayışa girilmiştir (Eldem, 2012 s. 235).

19. yüzyılda Osmanlı sanayisi de üretim maddeleri ve yeni düzene göre değişim göstermiştir. Önceleri çoğunluğu mahalle aralarında küçük imalathanelerden oluşan Osmanlı sanayisi yerini büyük üretim tesislerine bırakmıştır. Yaşanan bu değişim sonucunda; kentin bazı bölgeleri sanayi merkezi olmuş ve çeperleri de bu değişimden kaçınılmaz bir şekilde etkilenmiştir. Bazı bölgelerde ise inşa edilen büyük ölçekli üretim tesisleri var olan yapıyı çevreyi dönüştürmüştür. Bu dönüşüm; İstanbul'un kent tarihi için önemli dönüm noktalarından olmuştur (Çelik, 2016, s. 42).

Sanayi yapıları ile kentsel mekanının dönüştüğü bölgelerden biri bugünkü Zeytinburnu ilçesi sınırları içerisinde kalan alan olmuştur. Bölge, özellikle 19. yüzyılda bir sanayi merkezi halini almıştır. 19. yüzyılda yaşanan üretim hareketliliği bölgenin kentsel dokusunu da değiştirmiştir. Bu çalışma; 19. yüzyılda yaşanan kentsel dönüşümde sanayi yapılarının etkisini Zeytinburnu bölgesi üzerinden ele alarak; sanayi tesislerinin yalnızca işlevsel değil aynı zamanda biçimlendirici bir unsur olarak çevresindeki yerleşim dokusunu nasıl etkilediğini ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu bağlamda, Zeytinburnu'nun 19. yüzyıl öncesi kentsel yapısı ile sanayileşme sonrasındaki mekânsal dönüşüm karşılaştırmalı olarak ele alınmış; bölgedeki sanayi yapıları listelenmiş ve bu yapıların sosyal ve fiziksel çevredeki yansımaları incelenmiştir. Bu incelemelerde bazı ana başlıklar belirlenmiştir. Sanayi yapıları ile birlikte bölgede artan nüfusun konut ihtiyacı, üretim maddelerinin ve hammaddelerin nakli için ulaşımın gelişmesi ve altyapı vb. gibi diğer kentsel ihtiyaçlar esas alınarak kentsel doku karşılaştırılmalı olarak analiz edilmiştir.

Araştırma kapsamında; Osmanlı arşiv belgeleri, 19. yüzyıl haritaları ve şehircilik dokümanları temel alınmış; bölgenin mekânsal değişimi değerlendirilmiştir. Bu değişim daha iyi anlaşılabilmesi için 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başında Zeytinburnu'nda inşa edilen sanayi yapıları listelenmiştir. Bu yapıların listelenmesi hem arşiv belgelerinin tasnifini kolaylaştırmış hem de üretim ve hammadde mallarının türünün belirlenmesi için önemli olmuştur.

19. yüzyılda İstanbul'daki siyasi ve kültürel ortamın, mimari ve kentsel kararlar üzerindeki etkilerini incelemek için başvurulmuş başlıca kaynaklardan biri Zeynep Çelik'in 'İmparatorluk, Mimarlık ve Şehir: Osmanlı Başkentinde Dönüşüm' adlı eseridir. Zeytinburnu tarihine dair bilgiler Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınlarından çıkmış eserlerden edinilmiştir. Ayrıca; Zeytinburnu'nda inşa edilen sanayi yapılarına dair bilgiler için Engin Kırıl'ın çalışmaları ve Gül Köksal'ın 2005 tarihli 'İstanbul'daki Endüstri Mirası İçin Koruma ve Yeniden Kullanım Önerileri' başlıklı doktora tezi başlıca kaynakları oluşturmuştur.

Çalışmanın veri toplama süreci; önemli arşivlerde yapılan incelemelerle desteklenmiştir. Özellikle Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, Salt Arşivi ve İstanbul Atatürk Kitaplığı Arşivi'nde yapılan araştırmalar sonucunda, Osmanlı dönemine ait belgeler ve eski haritalar elde edilmiştir.

Literatür araştırmaları; 19. yüzyılda inşa edilen sanayi yapılarının kaydının tutulması açısından önemli veriler sunmuştur. Ancak, bu yapıların kentsel dokuda nasıl var oldukları ve sonrasında kentsel yapıyı nasıl şekillendirdikleri konusundaki çalışmaların sınırlı olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda, bu çalışma 19. yüzyıldaki kentsel dönüşümde sanayi yapılarının rolünü açıklığa kavuşturmayı hedeflemektedir. Sonuçlar; İstanbul'un kentsel tarihine katkı sağlamakta ve yapılacak kentsel koruma çalışmalarına önemli bir temel oluşturacak niteliktedir.

Şekil 1. İstanbul Haritası ve Zeytinburnu İlçesinin Konum (wikipedia.com, Erişim Tarihi: 01.02.2025).

1. Zeytinburnu Kentsel Tarihi

Zeytinburnu'nun 19. yüzyılda yaşanan kentsel dönüşümü anlayabilmek için öncesi ile karşılaştırılması gerekmektedir. Bu nedenle öncelikle Zeytinburnu'nun 19. yüzyıl öncesi ve 19. yüzyıl iki ayrı başlıkta incelenmiştir.

1.1. 19. Yüzyıl Öncesi Zeytinburnu

Zeytinburnu kentsel tarihi; Bizans döneminden günümüze kadar olan uzun bir dönemi kapsamaktadır. 19. yüzyıl öncesinde, Sur dışında ve surla temas halinde küçük bir yerleşim yeri olan Zeytinburnu; askeri, dini ve ekonomik olarak önemini her dönem korumuştur.

Bizans döneminde; askerlerin talim yaptığı ve Hebdomon'dan (bugünkü Zeytinburnu'nun bulunduğu alan) geçerek İstanbul'a ulaşan tören alaylarının geçtiği bir alan olmuştur. Bu nedenle; Zeytinburnu yalnızca bir yerleşim alanı değil, aynı zamanda Roma ile İstanbul arasında bağlantı sağlayan Via Egnatia yolu üzerinde de önemli bir sınır bölgesi haline gelmiştir (Evren, 2006, s. 17). Zeytinburnu'nun Roma'dan İstanbul'a bağlanan Via Egnatia üzerindeki stratejik rolü; bölgenin hem askeri hem de dini açıdan İstanbul'un gelişimindeki önemini vurgulamaktadır.

Osmanlı döneminde bugünkü Zeytinburnu sınırları içinde ilk yerleşim alanı Kazlıçeşme ve çevresi olmuştur. İstanbul'un fethinden sonra bu bölgeye tabakhaneler kurulmuş ve bölge zamanla dericilik faaliyetlerinin merkezi haline gelmiştir (Özvar, 2006, s. 70). Fetih sonrası deri lonca ve imarethaneleri, şehrin gündelik hayatını etkilemeyecek şekilde sur dışında bulunan Kazlıçeşme'ye yerleştirilmiş ve 360 tane debbağhane inşa edilmiştir. Faroqhi, Osmanlı İmparatorluğu'nda deri ürünlerinin lüks tüketim malları içinde önemli bir ticaret kalemi oluşturduğunu belirtmiştir. (Faroqhi, 2011, s. 10-201; Funda Budak, 2014, s. 16).

Tabakhaneler ile birlikte Zeytinburnu'nun göç almaya başladığı söylenebilir. Ağırlıklı olarak, 16. yüzyılda sur dışında yerleşme eğilimleri ortaya çıkmış, bu dönemde Zeytinburnu'nda yeni yerleşme merkezlerinin oluştuğunu gösteren dini yapılar inşa edilmiştir. Bunlar; 16. yüzyılda inşa edilen Takkeci İbrahim Ağa Camii, Yenikapı Mevlevihanesi, Merkez Efendi Külliyesi, Seyyid Nizam Tekkesi, 17. yüzyılda inşa edilen Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Mescidi ve 19. yüzyılda ise Perişan Baba Tekkesi'dir (Akbulut, 2006, s. 380). Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde Kazlıçeşme'deki yerleşim ile ilgili bilgi vermiştir. Kazlıçeşme Camii ve cami dışında bulunan yedi adet mescitten bahsetmiştir. Bu alandaki tabakhanelerin de varlığına değinmiştir. Ayrıca bu çevrede evli ailelerden çok tabakhanelerde çalışan bekarların kaldığı işçi mahallelerinin varlığından bahsetmiştir (Özvar, 2006, s. 72). Prof. Dr. Ahmet Kala, 17. yüzyılın sonlarına doğru 1696 tarihli fermana Kazlıçeşme'de üç yüz altmışa yakın debbağ atölyesi inşa edildiğini belirtmiştir. 1726-1728 tarihli esnaf sayım defterlerine göre debbağ atölyelerinde çalışanların sayısının 2000'i bulmuştur (Kala, 2012, s. 135).

19. yüzyıl öncesinde de Zeytinburnu'ndaki üretim faaliyetlerinin İstanbul kenti ve Osmanlı Devleti için önemli olduğu anlaşılmaktadır. Zeytinburnu'nun denize ve su kaynaklarına yakınlığı (bölgedeki akarsular), sur dışında yer alması, üretime elverişli geniş alanların yer alması gibi coğrafi potansiyelleri yöneticilerin bu bölgeyi üretim için seçmelerini sağlamıştır (Şekil 4). Bu durum Zeytinburnu'nun kentsel tarihinde üretimin ne kadar önemli olduğunu bir göstergesidir.

Şekil 4. Kazlıçeşme Deri Atölyeleri ve Zeytinburnu'nun Havadan Fotoğrafı (Zeytinburnu Rehberi, 2020).

1. 2. 19. Yüzyılda Zeytinburnu

Zeytinburnu, Tanzimat'ın ilanına kadar küçük ölçekli bir yerleşim merkezi görünümündedir. 18 ve 19. yüzyıllarda bu alanda dikkate değer üretim faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Tanzimat sonrası ise Osmanlı Devleti'nin sanayileşme süreci içinde önemli bir yer edinmiştir. Osmanlı Devleti'nin, II. Mahmut ile başlayan inşa edilmesi planlanan ve gerçekleşen en büyük hamlelerden biri Zeytinburnu, diğeri ise Zeytinburnu'na sınır olan Bakırköy'de oluşturulan endüstri kompleksleri olmuştur. Bu komplekslere getirilecek olan yabancı mühendisler ve işçiler ile fabrikaya bağlı olarak inşa edilen Sanayi Mektebi sayesinde Zeytinburnu, Osmanlı Dönemi sanayileşmesinin odağında yer almıştır (Özvar, 2006, s. 90)

Zeytinburnu'nda yoğun bir yerleşim süreci II. Abdülhamid döneminde başlamıştır. İstanbul'da kurulan en büyük iki sanayi kompleksinden birinin Zeytinburnu'nda olması buradaki nüfusu artırmıştır. Kurulan fabrikalar ve çevresindeki konutlar ile sur dışında yer alan bakir alanlar yapılaşmaya başlamıştır.

Zeytinburnu'nda kurulan endüstri kompleksi başlangıçta ordu için üretim yapmıştır. Kompleksin içinde baruthane, tüfekhane, fişekhane ve askeri hastane yer almıştır Endüstri yapıları ile birlikte özellikle Kazlıçeşme ve bugünkü Yenidoğan mahallesi civarında yerleşim yoğunlaşmıştır. Bunları Sümer, Yeşiltepe ve diğeri izlemiştir (Özvar, 2006, s. 72).

2. 19. Yüzyılda Zeytinburnu'nda İnşa Edilen Endüstri Yapıları ve Kentsel Dönüşüm

2.1. 19. Yüzyılda Zeytinburnu'nda İnşa Edilen Endüstri Yapıları

Zeytinburnu'nda kurulan sanayi yapıları incelenirken, benzer coğrafi potansiyellere ve değerlere sahip olan Bakırköy'ün de ele alınması gerekmektedir. Bu incelemenin, günümüz idari sınırlamalarına göre değil, Osmanlı dönemindeki mahalli idarelere göre yapılmasının daha doğru sonuçlar vereceği düşünülmektedir.

19. yüzyılda, bazı bölgelerde sanayinin aktif olmasında yalnızca coğrafi potansiyeller değil, aynı zamanda bölgede yer alan önemli sanayi tesisleri de öncü bir rol oynamıştır. Zeytinburnu'nun sanayi için tercih edilmesinin başlıca nedenleri arasında denize yakınlık, endüstriyel tesisler için uygun arazi yapısı ve kent dışı bir yerleşim alanı olması yer almaktadır (Wiener, 1992, s. 54). Bu tesislerin kurulumunun ardından, bölgenin coğrafi avantajları nedeniyle ardışık şekilde yeni tesisler inşa edilmiştir. Zeytinburnu civarındaki modern sanayi bölgesinin oluşumuna öncülük eden ilk büyük tesis, 1700 yılında inşası tamamlanan Bakırköy Baruthanesi olmuştur. İstanbul Baruthanesi olarak da bilinen bu tesis, 1726 yılında büyük bir yangın sonucu yok olmuştur. Ancak ordunun ihtiyaçları doğrultusunda aynı alanda yeniden bir baruthane inşa edilmiştir (Kırlı, 2018, s. 749).

Zeytinburnu'nda 19. yüzyıldaki üretim faaliyetleri; dericilik ve askeri sanayi olmak üzere iki ana gruba ayrılabilir. Zeytinburnu'nda, Kazlıçeşme bölgesinde Bizans döneminden 1950'lere kadar süregelen deri üretimi faaliyetleri de bölgenin üretim tarihinin önemli bir parçasıdır. Kazlıçeşmede üretim Bizans döneminden 1980'lere kadar devam etmiştir İstanbul'un fethi ile birlikte Fatih Sultan Mehmet bu bölgeyi kasap ve

debbağ esnafına tahsis etmiştir (Çekin, Kuruçay, 2020, s. 13). Kurulan salhane ve tabakhane de çıkarılan deriler Osmanlı ordusunun ihtiyaçlarına büyük oranda cevap vermiştir. Deri üretiminin yanında kesilen hayvanların iç yağlarından mum yapılması için mumhaneler de kurulmuştur (Çekin, Kuruçay, 2020, s. 14). Kazlıçeşme mahallesindeki deri atölyeleri 1992 yılında yıkılmış ve alan günümüzde otopark olarak kullanılmaktadır (Şekil 16).

Şekil 5. Kazlıçeşme’de Yer Alan Deri Atölyeleri, (Yapı Dergisi, <https://yapidergisi.com/kocaelinde-modern-bir-endustri-tesisinin-izleri-kazli-deri-fabrikasi/>, Erişim Tarihi: 20.08.2024)

Şekil 6. 1987 Tarihli Çark Filminden Kazlıçeşme’deki Deri Atölyeleri

19. yüzyılda kurulan modern anlamdaki en önemli endüstri tesislerinden biri askeri üretim yapmak amacıyla 1841’de kurulan **Zeytinburnu Fabrikası-i Hümayun**’dur. (Önsoy, 1988, s. 52) Kompleks içinde 1843’te yapımına başlanan Zeytinburnu Demir Fabrikası; sanayi, tarım, altyapı ve yeni yapılacak kamu binaları için her nevi demir malzeme temin etmek ve demirci esnafı için işlenmiş demir sağlamak amacıyla inşa edilmiştir (Yıldırım, 2015, s. 219).

1827 yılında, **Tüfenkhane-i Âmire**’de¹ tüfek namlularını delmek için bir torna tezgâhı geliştiren **Ohannes Dadyan**, 1835’te Sultan II. Mahmud’un emriyle Avrupa’daki fabrikalara bir teknik gezi yapmıştır (Şekil 7). Dönüşünde, **Baruthane-i Âmire** bünyesinde bir demir fabrikası kurulmasının gerekliliğini yönetime bildirmiştir. 1837’de, İngiltere’deki bir fabrikatöre ihale edilmesi kararlaştırılmış ve **Baruthane-i Âmire**’de küçük bir demir fabrikası inşa edilmiştir². İngiltere’deki fabrikaları gezip fizibilite çalışmaları yapan Dadyan ve İngiliz mühendis **William Ferrin**, **Hasköy Dökümhanesi**’nde demir fabrikası kurulmasını önerilmiş ancak yerin uygun olmadığı ve ek binalar için de elverişsiz olduğu tespit edilmiştir. Bunun üzerine, fabrikanın kurulum yeri değiştirilmiş ve gerekli malzemeler alınmıştır. Bu süreç, Osmanlı’daki sanayileşme hareketinin önemli bir adımını oluşturmuş, **Dadyan’ın** ve **fabrikaların** kurulumu, imparatorluğun savunma sanayisinin güçlenmesine katkı sağlamıştır (Yıldırım, 2015, s. 219).

Şekil 7. Barutçubaşı Ohannes’in II. Mahmud’a Bir Demir Fabrikası Kurulması İçin Teklifte Bulunması (BOA, HH, nr. 587/28872, Mehmet Yıldırım’ın İstanbul’da Bir Ağır Sanayi Yatırımı: Zeytinburnu Demir Fabrikası adlı makaleden alınmıştır.)

¹ Tüfenkhane-i Âmire, Osmanlı İmparatorluğu’nda, özellikle askerî alanda faaliyet gösteren bir devlet kurumu ve atölyeydi. İstanbul’da, Topkapı Sarayı’na yakın bir konumda bulunuyordu. Tüfenkhane-i Âmire, Osmanlı ordusunun silah, özellikle tüfek ve top gibi ateşli silahlarını üreten bir merkezdi. Ayrıca, Osmanlı’da mühimmat ve cephane üretimi de burada yapılmıştır.

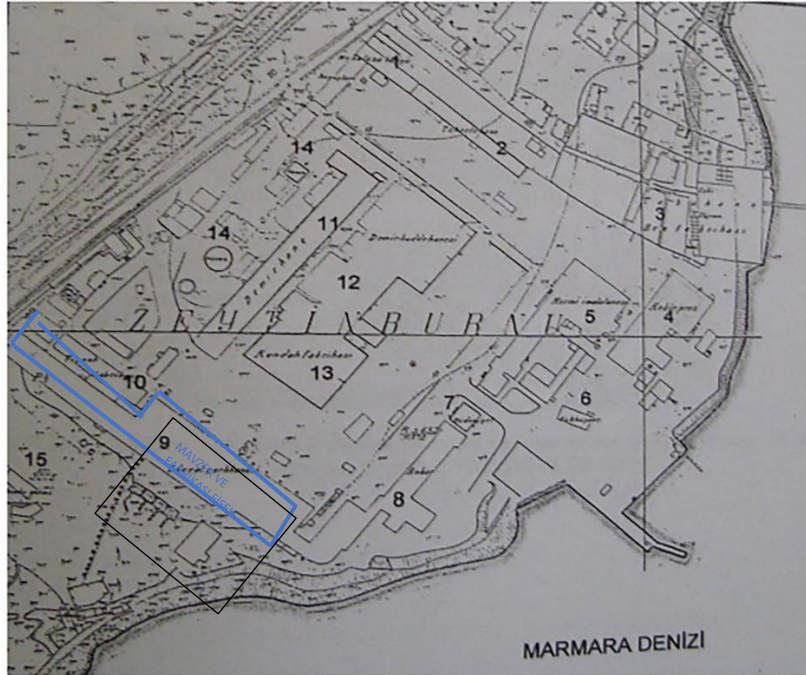
² Bakırköy Küçük Demir Fabrikası

Zeytinburnu'nda kurulan sanayi kompleksinde ilk ve en önemli fabrikalardan biri Zeytinburnu Demir Fabrikasıdır (Şekil 8). Bu fabrikanın başlıca amacı **demir cevheri eritme, demir ve çelik dökümü** ve demir **top** yapımı olmuştur. Demir fabrikası, Osmanlı ordusunun silah ve mühimmat ihtiyacını karşılamak için önemli bir rol üstlenmiştir (Kırlı, 2024, s. 1372).

Şekil 8. Zeytinburnu Demir Fabrikası (<https://kulturenvanteri.com/yer/zeytinburnu-demir-fabrikasi/#17.1/40.98333/28.907604>, Erişim Tarihi: 10.02.2025)

Zeytinburnu'nda, **silah üretimi** ve **mühimmat üretimi** de önemli bir faaliyet alanı olmuştur (Şekil 9). Bu fabrikada **toplar, tüfekler ve diğer askeri malzemeler** üretilmiştir. Ayrıca, Osmanlı Kara Ordusu ve Donanması için silahların **tamir edilmesi** de burada yapılmıştır. Zeytinburnu Fabrikası kompleksinde fişek imalatı gerçekleştirmeye yönelik işletmeler ilk kez II. Abdülhamit Dönemi'nde inşa olunmuş ve bu tesislerin açılışı 1881 yılının Mart ayında gerçekleştirilmiştir (Kırlı, 2024, s. 1382).

Şekil 9. Zeytinburnu Fabrika-i Hümayunu Planı (Köksal, 20025; Ertürk, 2008)

Şekil 10. Zeytinburnu Mavzer ve Fişek Fabrikası (<https://kulturenvanteri.com/yer/fisekhane/27-mavzer-fisek-fabrikasi-zeytinburnu-yildiz-albumleri/>, Erişim Tarihi: 13.03.2024)

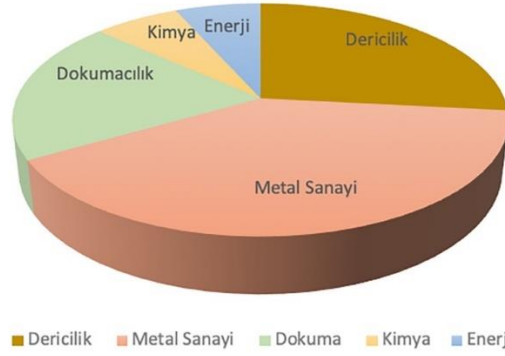

Şekil 11 Zeytinburnu Mavzer ve Fişek Fabrikası Zemin kat Planı (Restorasyon Projesi, Arkiv Mimarlık Arşivi)

Zeytinburnu Fabrika-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayi politikalarının bir parçası olarak, çeşitli fabrikalar ve üretim tesislerinden oluşmuş büyük bir sanayi kompleksi haline gelmiştir. Bu fabrikalar, özellikle askeri üretim, mühimmat, silah ve makinelerin imalatı konusunda önemli işler yapmış, aynı zamanda Osmanlı'nın sanayileşme sürecine de büyük katkı sağlamıştır (Tablo1).

Tablo 1. Zeytinburnu'nda 19. Yüzyıl ve 20. Yüzyılın İlk Çeyreğini Kapsayan Zaman Diliminde İnşa Edilen Bazı Önemli Fabrikalar

Fabrika Adı	Üretim Çeşidi	İnşa Yılı
Kazlıçeşme Deri Atölyeleri	Tekstil	15. yy
Bakırköy Baruthanesi (Baruthane-i Amire)	Silah Sanayi	1701
Bakırköy Küçük Demir Fabrikası	Demir	1830
Zeytinburnu Fabrika - i Hümayunu:		1840'lar
Zeytinburnu Demir Fabrikası	Demir	1844
Zeytinburnu Mavzer Fişek Fabrikası	Silah	1881
Zeytinburnu Dokuma Fabrikası	Tekstil	--
Zeytinburnu Çelik Fabrikası	Çelik	1902
Veliefendi Basma Fabrikası	Tekstil	1845
Bakırköy Bez Fabrikası	Teskitil	1846
Yedikule Gazhanesi	Enerji	1880
Yedikule İplik Fabrikası	Tekstil	1890
Bakırköy Kibrit Fabrikası	Enerji	1893
Asit ve Ether Fabrikası	Kimya	1902
Bakırköy Levâzımât-ı Umumiyye-i Askerî Fabrikası (Bakırköy Bez Fabrikasının devamı)	Tekstil	1915-1924

Şekil 12. 19. Yüzyıl ve 20. Yüzyıl Başında Zeytinburnu'nda Üretim Maddelerinin Dağılımı

2.2. 19. Yüzyılda Zeytinburnu'nda Kentsel Dönüşüm

Zeytinburnu 19. yüzyılda Osmanlı sanayileşme sürecinin her adımına tanıklık etmiştir. Geleneksel üretim yapan tabakhanelerin çevresine yeni teknolojiyle demir, çelik, mavzer-fişek, şimendifer, kimyahane ve dokuma fabrikaları kurulmuştur (Şekil 12).

19. yüzyılda geleneksel üretim yapan tabakhanelerden sonra modern endüstri tesisleri kurulmaya başlamıştır. Demir, çelik, mavzer fişek, kimyahane ve dokuma üretimi yapan fabrikalarla Zeytinburnu'nun kentsel mekânı da dönüşmeye başlamıştır. Bu dönüşümün sonuçlarını konut artışı, kentsel ihtiyaçlar ve ulaşım gibi alt başlıklar ile incelemek daha doğru olacaktır.

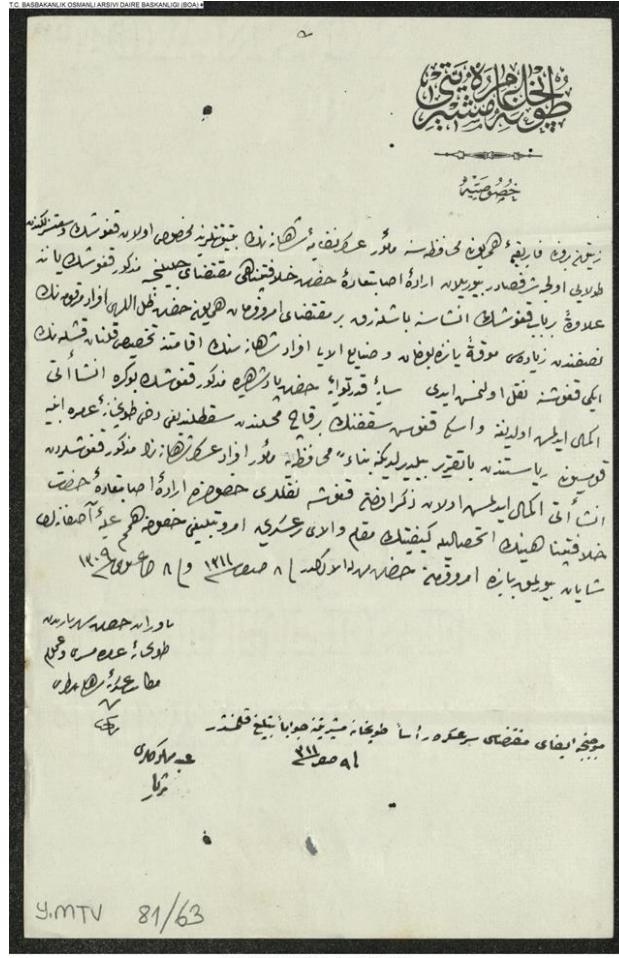
2.2.1. Nüfus ve Konut

Zeytinburnu'nda sanayi faaliyetleri 18. yüzyılın sonunda başlamıştır. 19. yüzyıl öncesi sur dışı yerleşim olan ve kent dışı olarak nitelendiren bölgede nüfus ve konut yoğunluğu fazla değildir. 19. yüzyılda sayısı artan endüstri yapıları ile bir endüstri merkezi olan Zeytinburnu göç almaya başlamıştır. Bu göç neticesinde konut ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Fabrikaları kurmak veya çalışmak için gelen nüfusun aile veya bekar olması kentsel faaliyetlerin ortaya konulması için önemli olmuştur.

Fetih sonrası deri atölyelerinin Kazlıçeşme'de kurulmasıyla burada bir işçi nüfusundan bahsetmek mümkündür. 1950'lere kadar devam eden deri atölyelerinde çalışan işçilerin konaklaması Zeytinburnu'nun kentsel dönüşümü açısından oldukça önemli olmuştur. Bu deri atölyelerinde çalışan işçilerin bekar oldukları düşünülmektedir. Evliya Çelebi de anlatımlarında bu bölgenin çok pis koktuğunu ve debbağların³ genelde şehirden uzakta atölye yakınlarında konakladıklarından bahsetmiştir (Özman, O., (2024), Cam Kenarından İstanbul. <https://medium.com/cam-kenar%C4%B1ndan-i%CC%87stanbul-1>, [Erişim tarihi: 02.02.2025].

Zeytinburnu bölgesi için önemli olan diğer bir fabrika Zeytinburnu Fabrika-i Hümayûnu da nüfusu ve yapılı çevreyi etkilemiştir. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde yapılan taramalarda Zeytinburnu Fabrika Hümayun'da ahır, koğuş inşa edildiği ile ilgili belgeler bulunmuştur (COA, 2-38). Arşiv belgelerinden elde edilen verilerden yola çıkarak Fabrika Hümayun'da memurlar, ameleler ve askerlerin farklı koğuşları olduğu ve bu koğuşların da fabrika kompleksi için de yer aldığı tespit edilmiştir (COA, 81 -63) (Şekil 13).

³ Debaağ: deri atölyesinde çalışan işçi

Y.MTV.00081.00063.001

Şekil 13. Muhafaza Memurlarının Barınması İçin Koğuş İnşası İle İlgili Belge, (COA, 81-63).

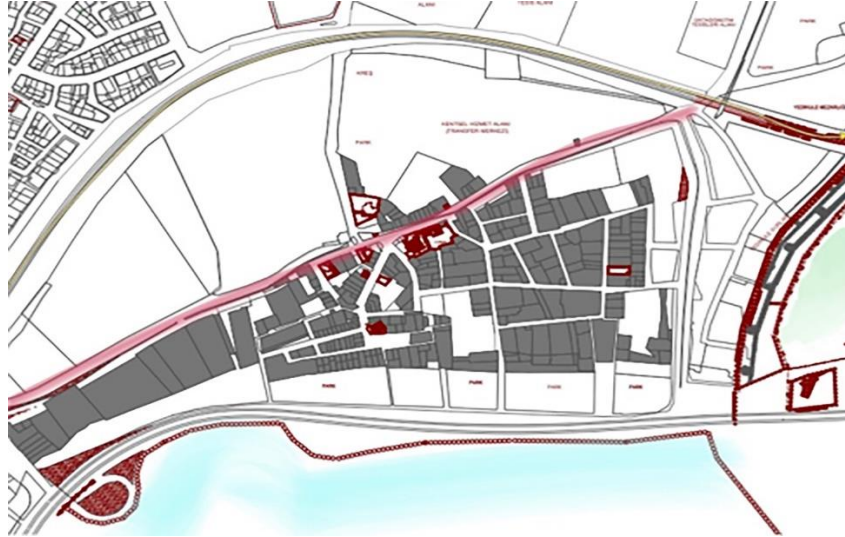
2.2.2. Ulaşım

Sanayi tesislerinin çok büyük miktarda hammadde ve enerji kullanmasının yanı sıra nakliye durumu da göz önünde bulundurulduğunda yer seçimi ve ulaşım ağırları oldukça önem kazanmaktadır (Wiener, 1992, s. 54). Fabrika yapılarının Zeytinburnu'ya inşa edilmesinin en önemli sebeplerinden biri de ulaşım seçeneklerinin zenginliğidir. Zeytinburnu'nun hem denize kıyısı olması hem de Rumeli demiryolunun sınırlarından geçmesi bölgenin en önemli potansiyellerinden olmuştur.

Zeytinburnu'nda ulaşım ile yaşanan en önemli yenilik 19. yüzyıldaki demiryolu inşaatı olmuştur. Demiryolunun Zeytinburnu'na gelmesi bölgedeki endüstri faaliyetlerinin de artmasına neden olmuştur. Ulaşım, endüstri tesisleri işlerken de kapandıktan sonra da bölge için önemli olmuştur. 1870 yılında Osmanlı - Rumeli demir yolunun açılması endüstri tesislerinin pazar için nakliye ihtiyacını karşılamıştır (Kırlı, 2018, s. 743) (Şekil 14).

Şekil 14 Kazlıçeşmedeki Deri Atölyelerini ve Demiryolunu Gösteren Haritası, Jacques Pervititch, 1939 (Salt Archive).

Şekil 15 Doku Analizi, Jacques Pervititch tarafından hazırlanan harita (1939) üzerinden tasarlanmıştır Harita (Darendeli, 2025).

Şekil 16. 19. Yüzyıldan Günümüze (2025) Kazlıçeşme'de Yaşanan Kentsel Dönüşüm (Darendeli, 2025)

Fabrikalar için diğer bir önemli nakliye yolu, deniz yoludur. Zeytinburnu fabrika-i Hümayun'a gelen hammaddenin ve üretim çıktılarının nakliyesi büyük oranda deniz yolu ile fabrika bünyesinde yer alan iskeleden yapılmıştır. Yükleme ve boşaltma sırasında iskelede yer alan vinçlerden yararlanılmıştır. Bu vinçler ve fabrika yapıları Zeytinburnu'nun kıyı kullanımını ve silüetini de değiştirmiştir (Kırlı, 2018, s. 743).

2.2.3. Kentsel İhtiyaçlar

Zeytinburnu ve komşu ilçe Bakırköy'de 1842 yılından sonra zirai ve askeri endüstri tesisleri kurulmuştur. Veliefendi sahil tarafındaki Basma fabrikası için fabrikanın hammaddesi olan pamuğun ekim usullerinin öğretildiği ve tarımın değişik usullerinin denendiği bir çiftlik kurulmuştur. Nüfusun artmasıyla birlikte bölgede yaşanan hareketlilik farklı kentsel ihtiyaçların da ortaya çıkmasına neden olmuştur. Fabrikaların bazıları kendi kendine yeten küçük bir kasaba şeklinde kurulmuştur. Bakırköy Baruthanesinin içersinde bir fırın ve ocak yer almıştır (Kırlı, 2018, s. 741).

Bölgede nüfusun artması sağlık hizmetlerini de beraberinde getirmiştir. Bakırköy ve Azatlı baruthanelerinin çalışmaya başlamasından sonra nüfusun artmasıyla mevcut Mühimmât-ı Harbiye Hastanesi yetersiz kalmıştır. 1847'de Halil Paşa tarafından Zeytinburnu Askeri Hastanesi olarak yeni bir hastane binası yapılmıştır (Kırlı, 2018, s. 742) (Şekil 17).

Şekil 17. Zeytinburnu Askeri Hastanesi (Günümüzde Kazlıçeşme Sanat Merkezi olarak kullanılmaktadır.) (<https://kulturenvanteri.com/yer/zeytinburnu-askeri-hastanesi/#17.1/40.987198/28.908045>, 10.02.2025).

Bakırköy Baruthanesi inşa edildiğinde Bakırköy civarının güvenliğini sağlamak amacıyla üç karakol inşa edilmiştir. Kesilen hayvanların iç yağlarından mum yapılan mumhanelerin de Kazlıçeşme'ye gelmesiyle birlikte burası entegre işleyen bir üretim merkezine dönüşmüştür (Çekin & Kuruçay, 2020, s. 15). Fabrikalarda çalışacak Teknisyelerin yetiştirilmesi amacıyla Zeytinburnu Fabrika-i Humayun a bağlı bir meslek okulu inşa edilmiştir (Wiener, 1992, s. 53-57; Ertürk, 2008, s. 85). Tersane-i Âmire ve Zeytinburnu Makine (Demir) Fabrikası bünyesinde kurulan eğitim kurumlarında olduğu gibi, çoğunlukla yabancı uzmanların görev yaptığı bu okullarda öğrenciler, teorik eğitimlerini sürdürürken eş zamanlı olarak fabrikalarda pratik yapma olanağı bulmuş;

böylece aldıkları bilgileri uygulamalı olarak pekiştirmişlerdir (Önsoy, 1988; Köksal, 2005, 74).

Zeytinburnu çevresinin geniş, düz ve sulak alanlara sahip olması hayvan yetiştiriciliğinin de önünü açmıştır. Önemli bir askeri ihtiyaç olarak at yetiştirmeye de uygun olan alan günümüzdeki Veliefendi Hipodromu'nun da temelini oluşturmuştur (Güleç, Yaldız, 2021, s. 19).

Sonuç

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayan sanayileşme hareketleri ve kentsel mekânda yaşanan dönüşüm özellikle İstanbul'un Zeytinburnu bölgesinde mekânda hissedilir bir şekilde görülmüştür. Zeytinburnu hem coğrafi konumu hem de tarihi üretim geçmişiyle, sanayi yapıları ve onun getirileri için oldukça elverişli bir alan olmuştur. Bölge, İstanbul'un hızla büyüyen sanayi ihtiyacını karşılamak üzere modern fabrikaların kurulmaya başlanmasıyla dönüşüme uğramıştır. Kazlıçeşme'deki deri atölyeleri ve Zeytinburnu Fabrikası-i Hümayun gibi sanayi yapıları, bu dönüşümün öncüsü olmuş ve bölgedeki kentsel yapıyı köklü bir şekilde değiştirmiştir (Şekil 15, 16).

19. yüzyıl öncesi bakir alanlar olan Zeytinburnu 1780'lerle birlikte hızlı bir dönüşüme girmiştir. Bu dönüşümün izlerini günümüzde de görmek mümkündür. Zira 19. yüzyılda başlayan dönüşüm 20. yüzyılda hızlı ve plansız bir şekilde devam etmiş ve gecekondu kültürünün örnekleri bölgede yoğun bir şekilde görülmeye başlanmıştır. Bu başka bir çalışmanın konusu olabilecek önemli bir konudur. Bu çalışma kapsamında 19. yüzyılda inşa edilen fabrikalar ve yaşanan dönüşüm incelenmiştir.

Sanayi tesislerinin inşa edilmesiyle birlikte, Zeytinburnu'ndaki üretim faaliyetleri daha organize ve modern bir hale gelmiş, bu durum bölgenin demir, çelik, dokuma ve silah üretimi gibi farklı alanlarda önemli bir sanayi merkezi haline gelmesini sağlamıştır. Bunun yanı sıra, bu sanayi yapıları çevresinde yeni konut alanları, işçi yerleşimleri ve çeşitli kamu binaları da inşa edilmiştir. Zeytinburnu'ndaki bu sanayi faaliyetleri, sadece kentsel yapıyı değil, aynı zamanda bölgedeki sosyal yapıyı da etkilemiş; işçi göçleri, yaşam koşulları ve toplumsal yapılar üzerinde önemli değişiklikler meydana getirmiştir.

Sanayi tesislerinin ulaşım ağlarıyla entegrasyonu da büyük bir öneme sahip olmuştur. Zeytinburnu'nun demiryolu hattına ve denize olan yakınlığı, bölgedeki endüstriyel faaliyetlerin hızla gelişmesini sağlamıştır. Ulaşım olanakları, üretimin hızla artması ve malzeme taşımalarının kolaylaşması açısından kritik bir rol oynamıştır. Zeytinburnu'nun demiryolu hattı ve deniz ulaşımıyla kurduğu ilişki, sanayi üretiminin lojistik gereksinimlerine yanıt veren konumlanma stratejilerini yansıtmaktadır. Bununla birlikte; Avrupa'daki erken sanayi şehirlerinden Manchester veya Ruhr Havzası ile yapılan kıyaslamalar Zeytinburnu'nda sanayileşme sürecinin hem daha geç başladığını hem de merkezi otorite öncülüğünde şekillendiğini göstermektedir. Bu durum; Osmanlı modernleşmesinin Batı'daki sanayileşme örüntülerinden farklı olarak daha üst düzey planlamaya ve devlet kontrolüne dayalı özgün dinamikler barındırdığını göstermektedir.

Osmanlı sanayisi ve İstanbul kenti ölçeğinde yapılan karşılaştırmalarda ise kentin bir diğer tarihsel sanayi bölgesi olan Haliç'in sanayi yapıları ile dönüşümü söz konusudur. Haliç kıyılarında sanayi yerleşimi 18. yüzyıl sonlarından itibaren artarak gelişmiş, bu süreç büyük ölçüde bireysel sermaye girişimleriyle ve el üretimine dayalı atölye tipi imalathaneler aracılığıyla gerçekleşmiştir. Buna karşın Zeytinburnu'ndaki

sanayi gelişimi, başta Fabrika-i Hümayun olmak üzere, devlet destekli ve çoğunlukla askeri üretime odaklanmış kurumsal yapılar üzerinden planlı biçimde ilerlemiştir. Haliç'teki sanayi dokusu zamanla gemi inşası ve liman faaliyetleri etrafında biçimlenirken, Zeytinburnu'nda deri işleme, tekstil ve metal üretimi gibi çok sektörlü bir sanayi profili öne çıkmıştır. Bu farklılaşmalar her iki bölgenin kentsel formasyonları ve toplumsal dinamikleri üzerinde belirleyici etkiler oluşturmuştur. Dolayısıyla, bölgeye ilişkin kentsel koruma, restorasyon ve yeniden işlevlendirme süreçlerinde sadece fiziksel yapı stoğunun değil; aynı zamanda bu yapıların oluşumuna zemin hazırlayan tarihsel, ekonomik ve morfolojik bağlamların da bütüncül biçimde değerlendirilmesi gerekmektedir.

Sonuç olarak; 19. yüzyılda Zeytinburnu'nda yaşanan kentsel dönüşüm yalnızca fiziksel aynı zamanda sosyal ve ekonomik yapıyı da etkilemiştir. Zeytinburnu bölgesi; Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayileşmenin en önemli bölgelerinden biri olarak kent tarihi ve endüstri mirası açısından oldukça önemlidir. Bu çalışmada elde edilen bulgular, Zeytinburnu'nun Sanayi Devrimi sonrası geçirdiği dönüşümün, İstanbul'daki 19. yüzyıl kentsel dönüşümüne paralellik gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bölgede gerçekleştirilecek kentsel koruma ve restorasyon çalışmalarında Osmanlı sanayi hamleleri ve bu dönemdeki kentsel dönüşümün göz önünde bulundurulması hem bölgenin kentsel tarihinin anlaşılması hem de endüstriyel mirasının korunması açısından büyük önem taşımaktadır.

Kaynakça

- Akbulut, Y. (2006). Zeytinburnu'nda mekansal dönüşüm. B. Evren (Ed.), *Surların Öte Yanı: Zeytinburnu içinde* (s. 376-413). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları.
- Budak, F. (2014). Osmanlı'da dericilik ve debbağhaneler. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 64(2), 11-29.
- COA. (2-38). *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, Zeytinburnu Fabrika Hümayunu Belgeleri*.
- COA. (81-63). *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, Zeytinburnu Koğuş Belgeleri*.
- COA, HH, Nr. 587/28872. *Barutçubaşı Ohannes'in Demir Fabrikası Kurulması Teklifi*.
- Çekin, M. D. & Kuruçay, A. (2020). *Zeytinburnu rehberi*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları.
- Çelik, Z. (2016). *İmparatorluk, mimarlık ve şehir: Osmanlı başkentinde dönüşüm*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Eldem, E., Goffman, D. & Masters, B. (2012). *Doğu ile Batı arasında Osmanlı kenti*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Ertürk, N. (2008). *19. yüzyıl Osmanlı sanayileşme hareketleri içinde fabrika-i hümayunlar* [Doktora Tezi]. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi
- Faroghi, S. (2011). *Osmanlı'da kentler ve kentliler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Google Earth (2025). *Kazlıçeşme hava fotoğrafı*. <https://Earth.Google.Com>. [Erişim Tarihi: 12.03.2024].

- Güleç, S. & Yıldız, N., Küçükerman, Ö., Edirne Erdiñ, J., Ayberkin, B., & Ayberkin, B. F. (2021). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e bir ağır sanayi bölgesi: Zeytinburnu*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Kala, A. (2012). *Debbağlıktan Dericiliğe - İstanbul Merkezli Deri Sektörünün Doğuşu ve Gelişimi* Zeytinburnu Belediyesi Yayınları.
- Kırlı, E. (2018). 19. asır ortalarında Zeytinburnu-Bakırköy bölgesinin Osmanlı sanayiindeki yeri ve önemi. *V. International Ottoman Istanbul Symposium, Proceedings*, içinde (s. 739-766), İstanbul.
- Kırlı, E. (2024). Zeytinburnu demir fabrikası. *XIX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri Kitabı*, içinde (s. 1365-1393), İstanbul.
- Kültür Envanteri. (2023). *Zeytinburnu demir fabrikası*. <https://Kulturenvanteri.Com/Yer/Zeytinburnu-Demir-Fabrikasi/> [Erişim Tarihi: 04.07.2023].
- Köksal, T. G. (2005). *İstanbul'daki endüstri mirası için koruma ve yeniden kullanım önerileri* [Doktora tezi]. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Önsoy, R. (1988). Tanzimat dönemi Osmanlı sanayileşmesi. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 14, 50-60.
- Özman, O. (2024). *Cam kenarından İstanbul*. <https://Medium.Com/Cam-Kenar%C4%B1ndan-İ%CC%87stanbul-1> [Erişim Tarihi: 02.02.2024].
- Özvar, E. (2006). Osmanlı zamanında Zeytinburnu. B. Evren (Ed.), *Surların Öte Yanı: Zeytinburnu*, içinde (s. 70-97). Zeytinburnu Belediyesi Yayınları.
- Salt Arşivi (2023). *Jacques Pervititch haritasında Kazlıçeşme'nin dönüşümü*. [Erişim tarihi: 06.02.2023].
- Wikipedia. (2024). *Map of İstanbul and location Zeytinburnu*. <https://www.wikipedia.com> [Erişim tarihi: 20.03.2024].
- Müller-Wiener, W. (1992). 15-19. yüzyılları arasında İstanbul'da imalathane ve fabrikalar. *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi: Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, 53-120.
- Yapı Dergisi. (2024). *Kocaeli'nde modern bir endüstri tesisinin izleri: Kazlı deri fabrikası*. <https://yapidergisi.com/kocaelinde-modern-bir-endustri-tesisinin-izleri-kazli-deri-fabrikasi/>. [Erişim tarihi: 15.10.2024].
- Yıldırım, M. (2015). İstanbul'da bir ağır sanayi yatırımı: Zeytinburnu demir fabrikası. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 45, 213-236.